
Валянцін Тарас

...Ніяк не магу паставіць кропку
ў сваіх расповядах пра вайну.
Што зробіш, не даюць!..

Хлапчук са старога здымку

Разьдзелы з кнігі «На высьпе ўспамінаў»

Я пісаў гэтую кнігу дзесяць гадоў з гакам, скончыў на пачатку мінулага, 2004-га году. Напрыканцы году, у снежні, яна выйшла ў сьвет у выдавецтве «Беларускі кнігазбор» накладам 300 (трыста) асобнікаў. Але ў кнігарнях яе ня знойдзеш: увесь наклад — пятнаццаць пакункаў па дваццаць асобнікаў у кожным — ляжыць у мяне дома. Таму што кнігарням, а яны ўсе дзяржаўныя, апошнім часам не рэкамендаваа прадаваць кнігі, выдадзеныя недзяржаўнымі выдавецтвамі. Да таго ж кніга выдадзена за мой кошт, на твая грошы, якія таксама на працягу гадоў я адкладваў, выкройваў са сваёй пенсіі. Таму як тавар кніга выдавецтву «Беларускі кнігазбор» не належыць, гэта мой тавар, і рэалізоўваць наклад я павінен сам. Як прыватная асоба. Але як я магу гэта зрабіць? Выйсьці на вуліцу і прадаваць з рук? Зрабі я так, мяне адразу абвесьцяць прыватным прадпрымальнікам, запатрабуюць атрымаць ліцэнзію і абкладуць падаткам!..

Нехта скажа, а чаму ты не прапанаваў сваю кнігу

дзяржаўнаму выдавецтву, той жа «Мастацкай літаратуры»? Ня толькі не плаціў бы грошы за выданьне, але і нейкі ганарар атрымаў бы. Тое, вядома, было б няблага, калі б было магчыма. Аднак для мяне гэта немагчыма, таму што мая грамадзянская пазіцыя, мае погляды, выказаныя ў кнізе, не адпавядаюць ідэалагічным патрабаваньням, якімі кіруюцца сёньня дзяржаўныя выдавецтвы. А прыстасоўвацца да гэтых патрабаваньняў не магу і не хачу, — хопіць, напрыстасоўваўся за савецкім часам!..

Такім чынам, атрымліваецца, што мая кніга «На высьпе ўспамінаў» нібы не існуе. Бо дарога да чытача ёй перакрытая... Ды неяк трэба прарывацца з блаканды, як прарываўся ў літаральным сэнсе, у 1943-м годзе, у Налібоцкай пушчы, калі быў падлеткам-партызанам!..

Прапаную чытачам «Дзеяслова» разьдзелы, прысьвечаныя якраз майму ваеннаму дзяцінству. А калі шырэй, то шасьцідзясяцігоддзю Перамогі над гітлераўскім фашызмам.

Аўтар.

Акупацыя

...Калі пачалася вайна ў Іраку, тэлевізійныя рэпартажы з Багдаду адразу перанеслі мяне ў Менск, той, якім ён быў 22 чэрвеня 1941 году. Глядзеў, як радуюцца вайне багдадскія хлапчкі, паказваюць два пальцы, складзеныя ў лацінскую літару V — знак вікторыі, перамогі, — і згадваў сябе самога, такога ж хлапчука, згадваў, як у хеўры падшыванцаў Трамвайнага завулку насіўся па вуліцах, як мы крычалі: «Ура! Вайна! Будзем біць фашыстаў! Наперад, на Берлін!» І марадзёрства ў Менску было такое ж, што і ў красавіцкім Багдадзе 2003 году. Тры дні — 25, 26 і 27 чэрвеня — калі ўсё партыйнае начальства пакінула горад, калі зьніклі міліцыянты і энкавэдысты, і ў Менску запанавала безуладдзе, менчукі рабавалі прадуктовыя і прамтаварныя крамы, склады, базы, ацалелыя пасля страшэннага бамбаваньня 24 чэрвеня, урываліся на тэрыторыю прадпрыемстваў, цягнулі ўсё, што трапляла пад рукі. На тэрыторыі кандытарскай фабрыкі «Камунарка» сотні людзей, як мужі, аблеплівалі цыстэрны з патакай і вадкім цукрам, набіралі тыя цукар і патаку ў цэбры, вёдры, чайнікі, каструлі, ашалела штурхаліся, біліся каля металічнай лесьвічкі на цыстэрне, па якой ускараскваліся да люку. Я быў там са сваёй цёткай Люсяй, але дзе нам было праціснуцца да лесьвічкі праз звар'яцелы натоўп!.. Так і пайшлі з пустымі вёдрамі. Пашанцавала на нейкім мукамольным заводзе (ня памятаю, дзе знаходзіўся той завод, туды нас прынеслі, як трэскі, хвалі натоўпу «марадзёраў»). Набралі на тым заводзе ў вёдры жытняй мукі, потым у нейкай разрабаванай ужо краме знайшлі трохлітровую бляшаную банку алею...

А што было рабіць людзям? Учорашняе наладжанае жыцьцё абрынулася імгненна, людзі засталіся без ніякіх сродкаў існаваньня, без жылля, у тым адзеньні, якое на іх было, калі ўцякалі са сваіх хатаў ад пажару — у летнім, у басаножках, у сандаліках. І рабаваць людзей пагнаў інстынкт выжываньня, — той, хто лепш ухапіў, той неяк і пратрымаўся ў першыя месяцы акупацыі, самыя галодныя...

Яшчэ адна асацыяцыя з Багдадам: раніцай 24 чэрвеня, да масіраванага бамбаваньня Менску зграяй «юнкерсаў», якое пачалося недзе гадзінаў у 10 ці 11, яшчэ працавала радыё, і бадзёры голас дыктара ў радыёкропцы, чорнай «талерачкі», якая вісела ў нас дома на куханьцы, паведамляў пра гераічны рашучы адпор гітлераўскім войскам, пра тое, як «славныя сталинскія соколы» зьнішчаюць варожыя самалёты. Памятаю фразу: «Ещё три фашистских стервятника нашли себе бесславную могилу в холодных водах Балтийского моря». А далей — пра контрнаступ Чырвонай Арміі на Заходнім фронце, то бок у Беларусі: «На многих участках фронта враг

остановлен и отброшен с советской территории». А пад немцамі ўжо былі Гродна і Брэст, нямецкія войскі набліжаліся да Баранавічаў і Маладэчна, і да захопу Менску заставаліся лічаныя дні. Аднак прапаганда працягвала хлусіць — гэтак жа, як праз 62 гады ў зусім іншай краіне — у Іраку — хлусіў садамаўскі міністр прапаганды, які, калі амерыканскія войскі ўжо былі ў Багдадзе, запэўніваў журналістаў, што тое няпраўда, што гэта трызьненне вар’ятаў, бо ніякіх амерыканцаў у Багдадзе няма і ніколі ня будзе, — яны церпяць поўную паразу! Яшчэ адзін доказ таго, што ўсе таталітарныя рэжымы аднолькавыя па сваёй прыродзе — што сталінскі, што садамаўскі, што неасавецкі. Усе яны заснаваныя на татальнай хлусьні і нават на краю пагібелі ня могуць ад яе адмовіцца. (Вядома, тады, у хлапечыя свае гады, я так ня думаў, дужа далёка было да такіх думак — цэлае жыццё!..)

...Тыя два вядры жытняй мукі і трохлітровая бляшанка алею, якія мы з Люсяй «змарадзёрнічалі», некалькі месяцаў ратавалі нашую сям’ю ад голаду. Ратаваў і гародзкі, які мы зрабілі на папялішчы свайго доміка. Бабуля Гэля, маціна маці, раздабыла недзе насенне і пасадзіла салату, кроп, цыбулю, шчаўе, так што да восені мы змаглі неяк пратрымацца. А восенню — ужо глыбокай — акупацыйныя ўлады ўвялі для менчукоў хлебныя карткі, тады ж (ці ўжо зімой 42-га году, ня памятаю дакладна) пачалі адчыняцца бэнэсаўскія сталоўкі, дзе па талонах управы БНС адпускалі міску баланды, лустачку нямецкага эрзац-хлеба і шклянку кампоту з сушаных яблыкаў, на сахарыне. Адна з такіх сталовак была на менскай фабрыцы-кухні, дзе мы з сястрычкай даволі доўга карміліся (талоны выдаваліся перадусім дзецям, адзінокім старым і інвалідам). Недзе ў сьнежні 41-га году бабуля Гэля ўладкавалася на працу: мыць посуд у сталоўцы аднаго з карпусоў I-й клінічнай бальніцы, якая стала нямецкім ваенным шпіталем для параненых. Грошай бабулі не плацілі — зарплатай былі недаедкі, якія заставаліся пасыля пацыентаў шпіталю, штодзень бабуля прыносіла з працы бідончык якога-небудзь супу, кашу, рэшткі гарніраў, час ад часу нават кавалачкі мяса, і мы з сястрычкай маглі больш не хадзіць у бэнэсаўскую сталоўку.

Мы маглі б жыць зусім няблага, калі б не бабуліны прынцыпы.

Я казаў ужо, што калі мы сталі пагарэльцамі, жытло знайшлося адразу: мы занялі свабодную двухпакаёвую кватэру ў камяніцы на Лагойскім тракце. Кватэра была з усімі выгодамі, пра якія, дарэчы, да вайны мы маглі толькі марыць, жывучы ў цеснай кватэрцы-крахатулі без вадаправоду, без туалета — на ўвесь двор адна брудная, гадкая прыбіральня. А тут хатні туалет, ванна з душам. Гарачай вады, праўда, у тым доме не было і да вайны — вада награвалася ў чыгунным тыгане, які стаяў у ванным пакоі. Але летам хапала на вуліцы розных трэсак, каб назьбіраць іх для пячуркі-тытану і нагрэць вады. А вадаправод, хоць і з вялікімі перабоямі, пачаў працаваць недзе на трэці месяц акупацыі. А яшчэ ў той кватэры аказалася шмат усялякага добра: поўная шафа вопраткі, абутак, дарагі посуд, сервізы для гарбаты і кавы, — напэўна, у кватэры гэтай жыў нейкі важны чын альбо які-небудзь высока-аплочваемы спецыяліст. Тую вопратку — касцюмы, сукенкі, жакеты, пантофлі, тыя сервізы можна было б пакрысе абменьваць на Камароўскім рынку на прадукты, соль, мыла, лекі — абменам жылі тады тысячы мінчукоў. Але бабуля Гэля і слухаць не хацела пра абмен, катэгарычна заявіла, што ўсё гэта — ня нашае, мы ня маем права распараджацца чужым добром. Што яна скажа людзям, якім усё гэта належыць, калі яны вернуцца, як будзе глядзець ім у вочы? Пагадзілася толькі карыстацца пасьцельнай бялізнай, узяць сабе тое-сёе з вопраткі і з абутку, што і выратавала нас усіх, калі надыйшлі восень і зіма — дужа жорсткая. Усе астатнія рэчы бабуля забараніла кранаць нават пальцам. І колькі Люся яе ні ўгаворвала нешта ўсё-ткі абмяняць, стаяла на сваім: гэта ня наша! Бедная бабуля, яна думала, што мы будзем жыць у той кватэры да канца вайны, покуль ня вернуцца гаспадары! Ды праз два месяцы нас выкінулі з той камяніцы, і нас, і ўсіх, хто ў ёй жыў, — будынак заняў

штаб нейкай нямецкай вайскавай адзінкі. І ўсё дабро дасталося немцам. Але бабуля ня каялася, што не кранула чужога, не нажылася на чужым, а на тое, што ўсё дасталося немцам, казала: «Тых злыдней пан Бог укара, а мое сумене позастало чыста!» («Маё сумленьне чыстае!»)

Праз колькі месяцаў, недзе ў лютым 1942 году, бабуля Гэля страціла сваю працу ў сталойцы шпітала: немцы пачалі звальняць старых кабет, замянялі іх больш спрытнай абслугой, маладымі дзяўчатамі. Была магчымасьць уладкаваць на бабуліна месца Люсю, аднак бабуля ад гэтага адмовілася, баялася, што дачку, сямнаццацігадовае дзяўчо, сапсуюць маладыя нямецкія жаўнеры, якія залечвалі ў шпіталі раны і ўжо акрыялі, — панагледзелася, як яны заляцаюцца да маладзенькай абслугі, дораць чакалядкі і тут жа лапаюць, лезуць пад спадніцу...

Але дзяцей трэба было карміць, і бабуля вырашыла заняцца, як цяпер кажуць, дробным прадпрымальніцтвам. Нейкім чынам разжылася недзе на вядро бульбы, утушыла на алеі ў вялізнай каструлі, захутала яе ў транты, каб не астыла, паставіла тую каструлю на дзіцячыя саначкі, якія знайшліся ў чарговай нашай кватэры на Пушкінскім пасёлку, і павезла на Камароўскую таўкучку — прадаваць порцыямі. Падлічыла, што калі прадаць усю бульбу па сто рублёў за порцыю (савецкія грошы хадзілі пры немцах разам з акупацыйнымі маркамі па курсе сто рублёў — дэсяць марак), то зможа купіць мыла, шкляначку солі, самыя неабходныя лекі, і яшчэ застануцца грошы, каб зноў набыць бульбы і працягваць гандаль надалей. Вярнулася праз колькі гадзінаў скачанелая ад холаду, з пустой каструляй, без ніякіх пакупак і бяз грошай. Аказалася, што на таўкучцы адна за адной сталі падыходзіць да яе добрыя знаёмыя, даваенныя суседкі, і бабуля скарміла ім усю бульбу задарма. Сама і смяялася, і плакала: «Вем же естэм глупя, але ж не моглам подшебоваць од тых кобет пенёндзэ. То пшецеж мое пшыяцолкі!» («Ведаю, што дурная, але не магла патрабаваць ад тых кабетаў грошы. Гэта ж мае сяброўкі!») На тым бабулін бізнэс і скончыўся.

Згадаючы бабулю Гэлю, думаю з удзячнасьцю, што калі ёсьць ува мне нешта па-сапраўднаму людскае, то перадусім яно ад бабулі. Гэта праўда, што ўсё добрае, таксама, як і нядобрае, закладваецца ў чалавека ў дзяцінстве, як зерне ў глебу. Якое зерне, такі і ўраджай, якім чалавекам быў духоўны сейбіт, такім будзеш і ты, хоць, безумоўна, ня поўнай ягонай копіяй.

Як я цяпер разумею, то і ваяўнічым атэістам я ніколі ня быў дзякуючы бабулінаму ўплыву, заўсёды, нават і тады, калі ў мяне яшчэ не было ніякага сумневу наконт савецкай улады і «адзіна правільнага» марксісцка-ленінскага вучэння, паважаў людзей, якія шчыра вераць у Бога, стараюцца жыць па заповедзях Сьвятога Пісаньня. Хоць сябе самога і цяпер, калі даўно адрынуў савецкую ідэалогію, вернікам лічыць не магу — у мяне шмат пытаньняў да Бога, а сапраўдныя вернікі з ім не спрачаюцца, яны проста ў яго вераць. Як верыла бабуля Гэля. Верыла і ніколі ня скардзілася яму на свой лёс, не папракала за тое, што ён нялёгкі. А нялёгкім ейны лёс быў з дзяцінства. Калі яна нарадзілася — у 1881 годзе, сям'я Пагоскіх была ўжо зьбяднелая, з маёмасьці засталіся толькі два цагляныя дамы, якія бабулінымі бацькамі здаваліся ў наём, але было шмат даўгоў, і амаль усе грошы, што прыносілі дамы, ішлі на тое, каб тыя даўгі пакрыць. Зямельная ўласнасьць — на Меншчыне і Віцебшчыне — належала братам бабулінага бацькі, ён меў з той уласнасьці нейкі мізэр. І калі бабуліны старэйшыя браты і сёстры яшчэ пасьпелі пасканчваць гімназію, то за бабуліна навучаньне ў гімназіі бацьку ўжо не было чым плаціць, — яна скончыла толькі тры класы. Прафесію яна атрымала не адпаведную патомнай шляхціцы — вывучылася на краўчыху. Фактычна перайшла ў мяшчанскае саслоўе. І замуж выйшла не за якога-небудзь патомнага шляхціца, роўню Пагоскім і Валіцкім, а за мешчаніна і нават не за паляка. (Бабулін муж, мой дзед Іван, быў рускі, пазашлюбны сын нейкага купца з сібірскага гораду Томску.) Бальшавіцкая рэвалюцыя зруйнавала і той адносны дабрабыт, які муж мог забясьпечыць жонцы і дзецям, усё-

ткі ў дзеда Івана была да рэвалюцыі свая аптэка, а пры савецкай уладзе сям'я жыла ў вечнай нястачы, у розных маленечкіх халупах дзе-небудзь на ўскараіне Менску. Ды што там! — бабулін лёс быў ня тое што нялёгкі — жорсткі! У час Грамадзянскай вайны памёр ад тыфусу першы ейны сын, Пётрусь, у 1934 годзе памёр муж, у 1938-м трагічна загінуў — трапіў пад трамвай — другі сын, мой дзядзька Іван, праз два гады памерла дачка, Галіна, мая маці. Другая дачка, Дануся, памерла ў 1945 годзе. Але страціла яе бабуля яшчэ ў 1920-м, калі войскі панскай, калі прытрымлівацца савецкага лексікону, Польшы пакінулі Менск пад націскам Чырвонай Арміі. З імі назаўсёды пакінулі родны горад тры бабуліны браты (імёнаў іхніх ня помню), якія дабраахвотна ўступілі ў легіёны Пілсудскага, і старэйшая бабуліна сястра Марыя. Тая Марыя ўзяла з сабою і Данусю, сказала, што гэтыя нелюдзі («Тэ пшекленты большэвікі») доўга не праіснуюць, праз які год зноў усе разам будзем жыць у вольным Менску. Той год расцягнуўся на 19 з гакам. Усе гэтыя 19 гадоў Марыя з Данусяй жылі ў Брэсце — Бжэсьце над Бугем. Да 37-га году бабуля з імі перапісвалася, а ў 37-м перапіска абарвалася, — бабуля баялася пісаць за мяжу, бо тое зрабілася дужа небясьпечным: якія могуць быць сувязі з панскай Польшчай? У 39-м, калі Брэст стаў савецкім, Марыя з Данусяй там не аказалася — уцяклі ад бальшавікоў некуды ў Цэнтральную Польшчу. І толькі ў 1945-м, пасля заканчэння вайны, бабуля, апынуўшыся ў той жа Польшчы, адшукала сястру і дачку. Ды праз які месяц дачка Дануся памерла ад нейкай цяжкой хваробы...

Бабуля вельмі варожа ставілася да немцаў, асабліва пасля аднаго даволі забаўнага выпадку. Калі ўсталявалася акупацыя, нехта сказаў бабулі, што цяпер можна вярнуць сваю нерухомасць, скажам, дамы, калі яны былі ў цябе ці ў тваёй сям'і да рэвалюцыі і былі канфіскаваныя бальшавікамі. І бабуля вырашыла з'вярнуцца да акупацыйных нямецкіх уладаў, каб ёй вярнулі тры два цагляныя дамы, якія некалі належалі ейнаму бацьку, шляхціцу Францу Пагоскаму. (Гэтыя дамы стаяць і сёння, ва ўсякім разе яшчэ нядаўна стаялі ў самым канцы вуліцы Леніна, за так званай «лечкамісіяй», — дзеве страхотныя цагляныя развалюхі. Калі, вядома, бабуля не памылялася, што гэта менавіта «тры дамы».) І вось трапіла яна на прыём да нейкага нямецкага чыноўніка, каб падаць заяву. Але размову з ім пачала... па-ангельску! З гімназіі і ад сваёй маці крыху ведала ангельскую мову і, ня ведаючы ні слова па-нямецку, вырашыла з'вярнуцца да таго немца на мове Байрана! Думала: чыноўнік жа гэты — еўрапеец, напэўна, хоць збольшага ведае тую мову. Але немец вылушціў вочы, злосна пачырванеў і закрычаў на бабулю страшным голасам, а калі яна загаварыла з ім па-польску, бо йнакш ня ўмела, немец выскачыў з-за стала, зароў і затупаў нагамі, схапіў бабулю за каршэнь і з крыкам: «Полішэ швайн!» («Польская сьвіньня!») выкінуў яе з кабінету. Бабуля, прыйшоўшы дахаты, доўга маўчала, а потым пра ўсё, ужо сьмеючыся, распавяла і зазначыла: «То не людзе, то быдло!»

Ня тое каб варожа, аднак даволі стрымана, наколькі я памятаю, ставілася яна і да тых, каго сёння называюць калабарантамі. Беларуска была ёй чужая. Беларускаю мову яна не любіла, лічыла яе мужышкай, хамскай (не хачу нічога замоўчваць — што было, тое было), хоць найбліжэйшай ейнай сяброўкай была адна з нашых суседкаў па Трамвайным завулку, цётка Настасья Грынкевіч, беларуская кабета родам з Рубяжэвічаў. Грынкевічыха ня ведала іншай мовы, акрамя роднай, аднак бабулю выдатна разумела, а бабуля разумела яе. (Дарэчы, мая беларуская мова ў многім ад старой Грынкевічыхі, ад ейных дачок, Тані і Зіны, маёй хроснай маці.) Бабулі было прыкра, што ейныя дзеці — мой дзядзька Іван і цётка Люся, якія вучыліся ў польскай школе, працягвалі вучобу ў беларускай — пасля таго, як у 37-м годзе польскія школы былі ліквідаваныя, бо ўсе польскія настаўнікі аказаліся польскімі шпіёнамі!

Я да вайны скончыў пачатковую школу, рускую (гэта быў бацькаў выбар), а ўвосень 41-га году працягваць вучобу не было дзе. Акупацыя. Але недзе ў лістапа-

дзе таго ж году пад патранатам БНС пачалі адчыняцца так званыя «дзіцячыя пляцоўкі», нешта накшталт школаў. І калі бэнэсаўскія актывісты завіталі да нас, каб даведацца, ці ёсьць у нашай сям'і дзеці школьнага ўзросту, і калі ёсьць, то могуць наведаць «пляцоўку», дзе іх будуць вучыць і нават карміць сьняданкамі і абедамі, бабуля сказала мне потым, што я павінен запісацца ў тую школу: трэба вучыцца, хай сабе па-беларуску, бо невядома, калі скончыцца вайна, можа, праз некалькі гадоў, і я магу застацца невукам.

Школа, у якую мяне запісалі (па ўсіх функцыях гэта была менавіта школа, а не «дзіцячая пляцоўка», як яе чамусьці называлі), знаходзілася на вуліцы Беларускай, у даўгім аднапавярховым драўляным будынку. Да вайны ў ім таксама змяшчалася нейкая вучэльня — у будынку было дзесяць ці дванаццаць пакояў і невялічкая актавая зала. Дзяцей у школе аказалася шмат — ад сямігадовай малечы да пятнаццацігадовых падлеткаў. Аднак па класах нас напачатку не разьмяркоўвалі — мы сядзелі ўсе разам у цесна застаўленай партамі актавай зале. У ёй была невысокая сцэна, на якой стаяў столик для выкладчыка, на задніку сцэны вісеў герб Пагоня, пад ім быў прымацаваны разгорнуты бел-чырвона-белы сьцяг, на покуці вісеў партрэт Гітлера ў драўлянай раме, упрыгожаны зьнізу, як бажніца, белым рушніком з беларускім арнамантам. Усё гэта было для мяне чужым, нейкім калючым, варажым...

Выкладаньня па асобных дысцыплінах спачатку, як і разьмеркаваньня па класах, не было, — з намі праводзіліся гутаркі-лекцыі па старажытнай гісторыі Беларусі (тады я ўпершыню пачуў пра Вялікае Княства Літоўскае), гутаркі на палітычныя тэмы, пра «бягучы момант» — вайну з бальшавізмам і сусьветнай жыдоўскай плутакратыяй. Імёны і прозьвішчы выкладчыкаў ня памятаю, аднак добра памятаю, як мяне ўразіла і здзівіла іхняя мова, якую я нейкі час ня тое каб не разумеў, але ўспрымаў з напружаньнем — яна была для мяне нязвыкая, не такая, як беларуская мова Трамвайнага завулку, мова беларускіх кніжак, якія я прачытаў да вайны. У выкладчыкаў было незнаёмае мне вымаўленьне, якога я ніколі ня чуў, — адкуль я мог ведаць, што якраз іхняя мова, іхняя лексіка, іхняе вымаўленьне і ёсьць сапраўдная беларуская мова, не сапсаваная штучнымі правіламі «наркамаўкі», не засьмечаная калькамі з рускай. Праўда, двух выкладчыкаў усё ж памятаю: Івана Ферапонтавіча і Пашу Васільеўну (прозьвішчы забыліся). Іх я ведаў да вайны са школы, у якой вучыўся. Іван Ферапонтавіч выкладаў у той школе матэматыку ў старэйшых класах, і стаць ягоным вучнем я не пасьпеў — ягоная матэматыка пачыналася з 7 класу. А Паша Васільеўна была настаўніцай малодшых класаў, менавіта ў яе я вучыўся чатыры гады. Але калі ўбачыў яе ў школе на Беларускай — зьмярцьвеў, спалохаўся, што яна можа нешта ведаць пра маю бабулю Крэйну, і што са мною будзе, калі ведае, і скажа пра тое! Што бабуля Крэйна — жыдоўка!..

Паша Васільеўна, убачыўшы мяне, узрадалася, падышла, абняла і прытуліла да сябе, пачала распытваць, як я жыву, з кім (яна ведала, што мая мама памерла), глядзела на мяне добрымі сумнымі вачыма, паглядзіла па галаве: «Які ты худзенькі! Ну, нічога, абы костачкі былі — мяса нарасьце!» Невядома, ці ведала яна пра тое, чаго я баяўся, думаю, што не. Але, як я цяпер разумею, калі б і ведала, не сказала б нікому, — упэўнены ў гэтым, згадваючы добрыя сумныя вочы гэтай шчупленькай сівенькай кабеты. Пасьля вайны сустрэцца з ёю не давялося, ня ведаю, што з ёю сталася: можа, уцякла з немцамі, разумеючы, што за выкладаньне ў бэнэсаўскай школе яе чакае жорсткая кара, а можа, так і было — нікуды не ўцякла і пайшла ў ГУЛАГ як калабарантка. За тое, што і пры немцах вучыла дзяцей чытаць і пісаць. Тое таксама лічылася здрадай савецкай радзіме... А вось з Іванам Ферапонтавічам сустрэўся ў верасьні 1944 году. Мне было ўжо 14 з гакам, за плячыма быў партызанскі атрад, на грудзёх — партызанскі медаль. Але працягваць вучобу давялося з таго ж 4-га класу, якую скончыў да вайны, — забыў за час свайго партызанства ўсю навуку. Сядзеў, дылда, сярод малечы — з медалём на кашулі і з парабелумам

на баку. Той парабелум — трафейны нямецкі пісталет — застаўся ў мяне з партызанкі, я ня здаў яго, калі расфарміроўвалі атрад, хоць павінен быў здаць. Вядома, я ня меў ніякага права яго насіць, тым больш прыходзіць з ім на заняткі. Але што мне былі нейкія там забароны — я нікога не баяўся! На перапынках я страляў з таго пісталету ў школьным двары — у пустую бляшанку, начапіўшы яе на плот, даваў стрэліць каму-небудзь з вучняў старэйшых класаў, малеча магла толькі глядзець. А выконваючым абавязкі завуча школы аказаўся Іван Ферапонтавіч — Іван Ферапонтавіч, які ў маіх вачах быў здраднікам. Я ж ведаў, што ён пры немцах быў настаўнікам у бэнэсаўскай школе, — бачыў яго там на свае вочы. І калі Іван Ферапонтавіч паспрабаваў зрабіць мне заўвагу за маю страляніну, я ў адказ толькі пагардліва фыркнуў. Настаўнікам, якія абураліся, чаму Іван Ферапонтавіч ня можа мяне прыструніць, ён разгублена тлумачыў: «Што я магу яму сказаць? Ён, хлопчык, ваяваў, а я, дарослы чалавек, дзе быў?...» Ня ведаю, чаму яго не арыштвалі як калабаранта. Можа, таму, што стаў супрацоўнічаць з «кампетэнтнымі органамі», — тады многія, хто быў у акупацыі і недзе працаваў «на немцаў», ратаваліся гэтакім чынам. Не хачу так кепска думаць пра Івана Ферапонтавіча, ціхага, напаясьляпога чалавека, — у яго была страшэнная блізарукасыць, дзе яму было ваяваць! — ды само лезе ў галаву, бо і я атручаны падазронасцю савецкіх часоў...

Але вярнуся ў школу на Беламорскай.

Штодня перад чарговай гутаркай-лекцыяй выбарачна праводзілася апытаньне вучняў — хто што запомніў з папярэдніх? Ці ёсьць у каго пытаньні? І штодня выкладчыкі чыталі нам вершы — Багушэвіча, Багдановіча, Цёткі, Купалы і Коласа. Па вершах былі хатнія заданьні — перадусім кожны вучань павінен быў вывучыць на памяць «Пагоню» Максіма Багдановіча і верш Купалы «Мужык». Два разы на дзень нас кармілі — на сьняданак давалі шклянку гарбаты з сахарынам і скібачку хлеба, намазаную шмальцам, але часьцей маргарынам. На абед — місачка заціркі з аржаной мукі, крыху якой-небудзь кашы, звычайна пярловай, і шклянка кампоту з сушаных яблыкаў, таксама з сахарынам. Час ад часу на сьняданак давалі малако, якое тады ў Менску было вялікай рэдкасьцю. Праз кожныя два тыдні нас аглядаў лекар, пытаўся, ці баліць што, як харчуешся дома? Амаль усе харчаваліся дрэнна, у многіх ад недаяданья, ад кепскай ежы быў фурункулёз, у некаторых дыстрафія. Такім дзецям давалі нейкія лекі, вітаміны, малако яны атрымлівалі штодзень, хлеб ім намазвалі сьмятанкавым маслам, часам давалі сырыя яйкі. Гэтым дзецям зайздросьцілі, і я, памятаю, зайздросьціў, што ў мяне няма фурункулёзу... (Уяўляю, як тут накінуцца на мяне палітрукі сёньняшняга беларускага рэжыму: бач, якія ў аўтара добранькія калабаранты, якія гуманісты! Як яны, аказваецца, клапаціліся пра беларускіх дзяцей, аж заплакаць можна ад замілаванья!.. Але чаму аўтар замоўчвае тое, што дзецям уцямяшвалася ў галаву? Ды я нічога не збіраюся замоўчваць, памятаю, што ўбівалі: маскалі, жыды і палякі ёсьць лютымі ворагамі Беларусі — перадусім жыды, бо ўсе яны крывасмокі, ад якіх трэба пазбавіцца назаўсёды. Так нам казалі, гэта праўда. Але праўда і тое, што пра дзяцей БНС клапацілася; дзякуючы ёй, дзякуючы ейным «дзіцячым пляцоўкам», сотні менскіх дзяцей не памерлі ад голаду і хваробаў. І тое праўда, што акрамя пранацысцкай прапаганды была і нармальна вучоба — выкладаньне роднай мовы, матэматыкі, фізікі, геаграфіі, што дапамагло тым дзецям, якія хадзілі ў школу ўсе тры гады акупацыі, не адстаць у вучобе за тры тры гады. Так што, нічога не замоўчваючы, не хачу ў сваім распавядзе пра акупацыю карыстацца ў дачыненні да калабарантаў толькі чорнай фарбай, як і ружовай. Было так, як было. З жыцця ня выкрэсьліць нічога.

...Вядома, усё ўва мне пратэставала, ашчаціньвалася, калі я чуў тое, што казалі пра жыдоў і палякаў: хіба мая бабуля Крэйна — крывасмок? Хіба бабуля Гэля — люты вораг? І нарэшце схаваны ў душы пратэст выліўся ва ўчынак — я вырашыў спаліць школу.

У школе ў мяне было некалькі сяброў — мае даваенныя аднакласьнікі Жэнік Курганскі, Вацік Яскерка, Міця (прозьвішча ня помню). Усе яны ў стаўленьні да немцаў былі, як і я, зацятымі савецкімі патрыётамі (хто, калі не падлеткі, самыя зацятая патрыёты!), выкладчыкаў лічылі здраднікамі, а ў бэнэсаўскую школу хадзілі ня столькі дзеля таго каб вучыцца, а таму, што ў школе кармілі. Пятым у нашым хаўрусе быў дзевяцігадовы хлопчык Валодзя Бойка (будучы журналіст-лімавец, мастацтвазнаўца, адзін з маіх бліжэйшых сяброў і ў пасляваенны час). Валодзя быў не па гадох сур'ёзны хлопчык і разам з тым прастадушны, наіўны, як пяцігадовае дзіця. Гэту сваю кампанію я і падбухторыў на дыверсію супраць школы.

У студзені ці ў лютым 1942 году, дакладна ня памятаю, у школе на Беларускай адбыўся літаратурны ранішнік — да нас прыехала паэтка Натальля Арсеньнева. З ёю былі некалькі дзецюкоў у чорных скураных паліто, у шапках-вушанках са скураным верхам. Тыя дзецюкі ўвесь час былі побач з Арсеньневай, не адыходзілі ад яе ні на крок — мабыць, гэта была ейная ахова, бо ў Менску дзейнічала камуністычнае падпольле, усё часцей адбываліся замахі на тых людзей, якіх падпольшчыкі абвясцілі «зраднікамі савецкай Радзімы», у горадзе хадзіла па руках улётка, у якой былі пералічаныя прозьвішчы тых, хто павінен быў знішчаны. Арсеньнева была з непакрытай галавой, у кароткім залаціста-жоўтым футэрку, у даўгой шэра-зялёнай спадніцы, у высокіх карычневых чаравіках са шнуроўкай. Рукі, калі ўвайшла ў актавую залу, трымала ў муфце з такой жа, што і футэрак, футры, — у мяшканьні было даволі холадна. Так, у футэрку, толькі расшпіліла яго і паклала на стол муфту, яна і выступала. Вершаў, якія яна чытала на тым ранішніку, ня помню. Нядаўна, калі чытаў том ейнай лірыкі, выдадзены ў нашы дні ў Менску, спрабаваў згадаць, якія з вершаў я чуў тады, у школе на Беларускай, у выкананьні аўтаркі? Ня ўспомніў. З памяці выплылі толькі два радкі, якіх у томе няма:

Не запануюць ўжо над намі
Ні лях, ні жыд, ні маскалі.

Зноў жа, не хачу і тут карыстацца чорнай фарбай, мазаць ёю паэтку. З таго часу прайшло шэсьць з гакам дзесяцігоддзяў, і нельга, немагчыма для нармальнага чалавека жыць колішняй нянавісьцю, зацятай непрымірымасьцю да ўсіх тых суайчыннікаў, якія ў гады вайны апынуліся на нямецкім баку, асабліва да паэтаў, пісьменьнікаў, мастакоў. Творы не нясуць адказнасьці за тыя ці іншыя ўчынкі аўтараў, творчасць паэта, пісьменьніка, мастака ня можа быць закрэсьлена нейкім фактам ягонай біяграфіі ці нейкім адным творам. Літаратура, мастацтва, наагул культура непадзельныя на «чыстыя» і «нячыстыя», на «наскія» і «нянаскія» — усе сапраўдныя творцы наскія! І Аркадзь Куляшоў, і Натальля Арсеньнева, і Максім Танк, і Ларыса Геніюш дзеці адной маці — Беларусі, усе любілі яе кожны па-свойму, усе, ідучы рознымі дарогамі, сышліся ў адным Доме — у Доме беларускай паэзіі. А сапраўдная паэзія не бывае ні савецкай, ні антысавецкай — яна проста Паэзія.

Вось назваў гэтае імя — Ларыса Геніюш, і згадаў, ня мог не згадаць сваю прадмову да свайго перакладу на рускую мову «Споведзі» Геніюш, які я зрабіў у 1991 годзе для часопіса «Нёман» (1992, №1). Думаю, што амаль усё, сказанае ў той прадмове пра Геніюш, можна аднесці да Натальлі Арсеньневай. Працытую па-беларуску: «Імя беларускай паэткі Ларысы Геніюш няма ў біяграфічным даведніку «Пісьменьнікі Савецкай Беларусі», і гэта не ўпушчэньне ўкладальнікаў даведніка, ня прыкры прамах. Ларыса Антонаўна Геніюш не магла быць прынятая ў Саюз пісьменьнікаў БССР ня толькі ў гады сталіншчыны, але і ва ўсе наступныя, нават у першыя гады «перабудовы», калі б дажыла да іх. Яшчэ зусім нядаўна, перад сталінсцкім путчам так званых гэкачэпістаў часопіс ЦК КПБ «Политический со-

беседнік» бэсьціў паэтку як «ярую антыкоммуністку», «предательницу белорусского народа», ваяваў з ёю, як з жывой. Што ж, яна і сапраўды была «ярой антыкоммуністкай», у ейнай біяграфіі і сапраўды быў эпізод — у гады Другой сусветнай вайны, калі яна апынулася, здавалася б, «па той бок барыкадаў». Гісторыя, аднак, павярнулася так, што «Споведзь» Ларысы Геніюш стала побач з кнігай былой «пламенной коммунистки» Яўгеніі Гінзбург «Крутой маршрут», які зьявіўся ў «самвыдаце» якраз у той час, калі Геніюш пісала сваю «Споведзь». Ідучы па жыцці ў супрацьлеглыя бакі, дзье жанчыны, якія і мысьлілі дыяметральна супрацьлегла, сьпіліся на адным гістарычным скрывававаньні і свой прысуд фашызму і камунізму, прысуд нялюдскасьці і подласьці, лжы і гвалту, абвясцілі разам. Іхнія кнігі вельмі ў многім падобныя, але ёсьць і немалаважнае адрозьненьне: Яўгенія Гінзбург стала відучай толькі ў сталінскім канцлагеры, а Ларыса Геніюш відучай была заўсёды, ніколі не памылялася на конт камунізму, як, зрэшты, і гітлерызму, хоць у гады вайны ў яе і паявілася ілюзія, што можна будзе нешта выцганіць для свайго народу нават ва ўмовах фашысцкай акупацыі. Але ў споведзі яна сама кажа, што тое было трагічнай памылкай...

...Калі Ларыса Геніюш у канцы чэрвеня 1944 году пакідала з адным з апошніх нямецкіх эшалонаў Менск, я, будучы перакладчык ейнай «Споведзі», удзельнічаў у партызанскай «рэйкавай вайне» якраз на тым участку беларускай чыгункі, па якім прагрукатаў той эшалон. І ён мог наскочыць на партызанскую міну! Тады, вядома, я толькі ўзрадаваўся б, але сёньня, калі ўяўляю, бачу перад сабою цягнік, які ляціць пад адхон, мне становіцца горка, балюча, страшна. Нібы тое толькі што здарылася. Але цяпер я ведаю, хто гіне ў тым эшалоне, — шчырая, пакутуючая за свой народ душа паэтки, «Споведзі» якой магло б ня быць... І спадае камень з сэрца, калі вяртаюся да рэальнасьці, гартаю старонкі «Споведзі». У тым жа эшалоне, пра што даведаўся з кнігі Ларысы Геніюш, ехала і Наталья Арсеньнева. І падумалася з горыччу, што калі з Арсеньневай я, вучань школы на Беларускай, у якой яна выступала, ніяк ня мог пазнаёміцца, то з Ларысай Геніюш мог. Праз Валодзь Караткевіча, з якім у мяне былі добрыя, таварыскія адносіны, — Валодзя ж быў блізім сябрам Ларысы Антонаўны. Памятаю, ён тое-сёе мне пра яе раскаваў, але я не зацікавіўся, не папрасіў, каб пазнаёміў з ёю — далёкі я быў ад той беларушчыны, якой жыла Геніюш і ейныя блізкія сябры.

Ды вярнуся да дыверсіі супраць школы на Беларускай.

На другі дзень пасья літаратурнага ранішніку мы, юныя дыверсанты, узяліся за справу. Наягалі пад драўляны ганак трэсак са школьнай дрывотні, напіхалі пад іх нейкай паперы і пачалі падпальваць (падпальваў, памятаю, Валодзя Бойка — я камандаваў). Папера загарэлася, а сырыя трэскі нават не задыміліся. І тут раптам на ганак выйшла Паша Васільеўна (можа, у туалет ёй трэба было, ці, можа, у вакно ўбачыла нашу мітусню каля ганку і вырашыла зірнуць, што там дзеецца). Яна адразу пачула пах гарэлай паперы і вылупіла вочы на Валодзьку Бойку, які сядзеў перад ганкам на кукішках і чыркаў самаробнай запальнічкай (запалкі ў горадзе былі ў час акупацыі вялікім дэфіцытам). «Вы што, звар'яцелі? — з жахам спытала Паша Васільеўна, — што вы робіце?!» І прастадушны, праўдзівы хлопчык Валодзя Бойка ёй патлумачыў: «Гэта школа — фашысцкае гняздо, яе трэба спаліць!» Паша Васільеўна зьялела, спалохана замахала на нас рукамі: «Вы што?! Вы што?! Вы разумееце, што вам за тое будзе? Нават ня вам — бацькам! Вы ж іх падшыбеніцу падводзіце! Вы што? Кіньце неадкладна! Я нічога ня бачыла, нічога ня чула! Нікому нічога не скажу! Кіньце і ідзіце на заняткі! Вы што?» Яна ўвесь час з жахам паўтарала гэтае «вы што» і дрыжэла, калацілася ўсім целам. Не ад холаду, вядома, хоць выйшла яна на ганак у адной сукеначцы...

Яна, і праўда, нічога нікому не сказала. А я неўзабаве кінуў тую школу. У мяне пачалося зусім іншае, дарослае, жыццё.

РАССТРЭЛЬНЫ АРТЫКУЛ

У лес, у партызаны, я збіраўся пайсьці са сваім сябруком, крыху старэйшым за мяне — недзе на паўгода. Звалі яго Карл, а ягоную сястру — Клара. Іхнія бацькі былі старыя камуністы, так званая «ленінскага прызыву» — уступілі ў партыю пасля сьмерці Леніна, у 1924 годзе. Іхнія ідэйныя перакананьні прадэктавалі ім, якія імёны даць дзецям: сына назвалі Карлам у гонар заснавальніка нямецкай кампартыі Карла Лібкнехта, дачку — у гонар старэйшай нямецкай камуністкі Клары Цэткін. Маці Карла і Клары, Эмілія Якаўлеўна Калніна, па нацыянальнасьці была латышка, што ў 1937 годзе абярнулася для яе бядой, — Эмілію Якаўлеўну выключылі з партыі за тое, што падтрымлівала сувязь са сваімі братамі і сёстрамі, якія жылі тады ў Латвіі, перапісвалася з імі. Гэтага ў год «вялікага сталінскага хапуна» было дастаткова, каб «загрымець» з партыі, — добра яшчэ, што не «загрымела» ў ГУЛАГ. Бацька Карла, Рыгор Юдзін, быў рускі, з Саратава, да вайны працаваў у Менску ў нейкай установе, быў даволі важным начальнікам. У першыя дні вайны эвакуіраваўся разам з той установай у Маскву, а сям'я засталася, — Карлуша і сам толкам ня ведаў, чаму бацька не забраў іх з сабою. Аднак ён вельмі ганарыўся бацькам, неаднойчы казаў мне: «Мой папа — настаящий большевик! Он очень строгий, но справедливый. Вот прогонят немцев, папа вернётся, — увидишь, какой он человек!» Ubачыць таго чалавека мне не давялося, але пра тое, што ён застаўся сапраўдным бальшавіком, ведаю ад Карлушы, ужо даўно пенсіянера, ветэрана менскага радыёзаводу «Гарызонт» Карла Рыгоравіча Юдзіна. Пасля вайны бацька Карлушы паасьцярогся вяртацца да сям'і, жонка і дзеці доўга ня ведалі, што ён жывы-здоровы, што ў яго новая сям'я, і жыве ён у сваім родным Саратаве, што там ён таксама нейкі важны начальнік. Дзеці ня вытрымалі, паехалі да бацькі, і той — сапраўдны бальшавік! — шчыра патлумачыў ім, чаму ён не вярнуўся да іх, а галоўнае, да іхняй маці, сваёй былой жонкі: «Вы былі ў акупацыі, а гэта — пляма, якая можа запляміць і мяне. І так я пішу ва ўсіх анкетах, што мая жонка, ваша маці, была выключана з партыі па палітычных матывах. А цяпер і пра тое пісаць, што яна знаходзілася на акупаванай тэрыторыі?! Вы кажаце, што яна нічога кепскага не зрабіла, прыбіральшчыцай працавала. Але ж не змагалася. Як яна, камуністка, магла не змагацца з ворагам? Не магу я праз яе партбілет пакласьці! Зразумейце мяне, дзеткі, партыя для мяне вышэй за усё! Ад вас я не адмаўляюся, буду вам дапамагаць, але да Эміліі Якаўлеўны не вярнуся».

Аднак вяртаюся да нашых з Карлушам планаў разам пайсьці ў партызаны. З намі амаль у дакладнасьці паўтарылася гісторыя, якая адбылася з героямі апавяданьня рускага класіка Антона Паўлавіча Чэхава «Хлопчыкі» — пра двух дванаццацігадовых гімназістаў, якія, начыгтаўшыся прыгодніцкіх раманаў Майн Рыда пра індзейцаў і золаташукальнікаў, вырашылі пайсьці па шляху ягоных герояў і ўцячы з дому некуды ў Амерыку, біцца з індзейцамі і шукаць золата. Але на досьвітку таго дня, калі хлопчыкі павінны былі адправіцца ў дарогу, адзін з іх сказаў, што ня пойдзе, бо яму маму шкада: «Я ёй пра ўсё распавёў, а яна плакаць пачала, плача і плача. Як я паеду?» Літаральна тое самае сказаў мне Карлуша, калі мы сустрэліся, каб канчаткова аб усім дамовіцца: «Ведаеш, Валік, я не пайду. Мне маму шкада. Я ёй прызнаўся, што збіраюся з табою ў партызаны, а яна плакаць пачала. Другі дзень плача і плача. Не пускае! Як я пайду?» Я сказаў яму, што ён проста баязлівец: «Маму яму шкада! Ну і заставайся са сваёй мамай, трымайся за спадніцу, калі ты гэтакі гаўнюк! Я пайду адзін».

Праз некалькі дзён я тупаў па дарозе на Маладэчна. А па той дарозе ехалі з Менску на падводзе нейкія дзядзькі, вярталіся з Камароўскай таўкучкі, дзе абменьвалі жыта і сала на розныя рэчы — на вопратку, соль, мыла. Тыя дзядзькі ўзялі мяне на падводу — самі прапанавалі падвезьці, я не прасіўся. Пачалі распытваць, куды

гэта я тупаю адзін, такі малы хлопчык? Я зманіў, сказаў, што я круглы сірата, нікога ў мяне няма, а куды іду, ня мог растлумачыць. Дзядзькі самі падказалі мне адказ: «Пэўна, ад голаду ўцякаеш? Хлеба будзеш прасіць у вёсках?» Я паківаў галавою, а дзядзькі кажуць: «А зарабіць на хлеб ня хочаш? Можна цябе ў пастухі прымасыць, ёсьць у нашай вёсцы адзін чалавек, каму пастушок патрэбен».

Так я апынуўся ў вёсцы Хажова (ці Хожавы, ня памятаю, як правільна) і два месяцы жыў на хутары дзядзькі Пётры Барана. Праз 45 гадоў пра тое напісана ў вершы «Балада ўдзячнасці»:

Ці ж магу калі забыць,
як мяне туды прывезлі?
Я з дарогі дыхаў ледзьве,
есьці я хацеў і піць.
Ды ня толькі ад таго
я зьнямогся, што з дарогі, —
ад адчаю, ад трывогі,
ад ваеннага таго
безбацькоўства, беспрытулья...
І сказаў Пятро стары:
— Жонка, будзь яму матуляй,
будзь, дачка, замест сястры!
З горкім жалем Бараніха
паглядзела на мяне:
— Хай жыве, — сказала ціха, —
покуль ліха не міне.
— Хай жыве, — сказала Ніна,
Барановая дачка.
Так за брата і за сына
ўзялі ў хату хлапчука.

Тая ж мая хажоўская гісторыя пакладзена ў аснову маёй аповесці «Первая молния» («Першая бліскавіца»), якая была надрукавана ў 1971 годзе ў часопісе «Юность».

Але хоць і добра мне было ў Бараноў, мара трапіць у партызаны не адпускала, і я цішком, як некалі з дому, збег з Хажавы пад Валожын, стаў бадзяцца па вёсках, што знаходзіліся каля самай Налібоцкай пушчы. Партызаны бывалі ў тых вёсках ледзь ня кожную ноч, а часта і ўдзень, але мяне, колькі я ні прасіўся, да сябе не бралі: «Ты што, пацан, куды табе ваяваць?» І ўсё ж, ужо ўзімку 1943 году, свайго дамогся: разведчыкі атраду «За Савецкую Радзіму» брыгады імя Чкалава, Барыс Бахмутаў і Мікола Ягораў, зусім маладыя хлопцы (Бахмутаў быў старэйшы за мяне на якіх чатыры гады) узялі мяне з сабою. За што ім добра дасталося ад каманьдзіра атраду Ільлі Стральцова: «Што цяпер рабіць з гэтым смаркачом? Хто яму соплі ўціраць будзе, я ці вы?» Аднак як ні злаваўся каманьдзір, а ў атрадзе мяне пакінуў, і да ліпеня 1944-га я цягнуў партызанскую лямку нароўні з дарослымі. Недзе 14 ліпеня, за два дні да славутага партызанскага парадку, наш атрад прыбыў у Менск, і я ў той жа дзень папрасіў дазволу наведацца дамоў — ня ведаў, што блізкіх сваіх не знайду. А яшчэ мне вельмі хацелася наведацца да Карлушы Юдзіна — пахваліцца сваім карабінам і партызанскім медалём. Хай Карлуша пазелянее ад зайздрасці, хай пашкадуе, што не пайшоў са мною ў лес! Але ўсё было ня так, як мне ўяўлялася. Мяне сустрэлі з радасцю, як роднага, маці Карлушы памыла мяне на кухні ў карыце, як малое дзіцятка, прыгатавала абед з нішчымных сваіх запасаў — поспу зацірку з вотрубяў, катлеты з буракоў і морквы. За абедам я распавядаў пра сваё партызанства, пра тое, як было цяжка і страшна. Мяне слухалі з вялікай цікаўнасцю, здзіўляліся, жахаліся, але аказалася, што тое, што распавялі мне Эмілія Якаўлеўна, Карлуша і Клара, было ня менш жахлівым. За два гады, што мяне не было ў Менску, яны нацярпеліся ня менш за мяне, жылося ім яшчэ больш несалодка, чым

мене ў лесе. Больш голадна і больш страшна. Які быў жах, калі пасяля забойства Кубэ немцы бралі закладнікаў цэлымі вуліцамі! Як было страшна, калі Менск бамбавалі па начах свае, савецкія, самалёты — не разбіралі, дзе нямецкія аб'екты, дзе жылыя кварталы! А страх, што дзяцей схопяць і адправяць у Нямеччыну? «Божа, — казала Карлушава маці, — як мы толькі выжылі! Якое шчасьце, што ўсё гэта скончылася. Што ты жывы застаўся! Што я сваіх дзяцей уберагла!» У самым фантастычным сьне не магло сасьніцца, што прыйдзе час, калі мяне за мой расповяд пра ўсю гэту маю гісторыю з Карлушам Юдзіным назавуць паклёпнікам і падвергнуць палітычнаму астракізму...

У 1994 годзе, 3 ліпеня, калі адзначаліся 50-я ўгодкі вызваленьня Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў, Беларускае тэлебачаньне пачало паказ чатырохсерыйнага дакументальнага тэлевізійнага фільму «Пасяля Перамогі», створанага калектывам творчага аб'яднаньня «Тэлефільм». Аўтарам сцэнарыю фільму і ягоным вядучым у кадры і за кадрам быў я. Па форме гэта нават ня фільм, а маналог аўтара, падмацаваны дакументальнай кінахронікай, мантаж якой зрабіў пастаноўшчык тэлестужкі рэжысёр БТ Валерый Жыгалка.

Я не прэтэндаваў на «глабальнасьць», на ўсебаковы аналіз вайны ва ўсім маштабе, распавядаў толькі пра сваю вайну, пра тое, што бачыў на свае вочы, што перажыў. Хоць, вядома, быў у маім распавядзе і роздум над тым, што давялося ўбачыць і перажыць у акупаваным Менску і ў партызанах. Ішла гаворка пра тое, што я зразумеў праз шмат гадоў пасяля вайны, чаго ня мог зразумець падлетак, якім я быў у партызанскім лесе. І з прычыны ўзросту, і з прычыны ідэалагічнай зашоранасьці:

Гэтак мой зрок з дзён маленства школілі,
шкельцы гэткія ў зрэнкі ўпёрлі,
што мог я адрозьніваць толькі два колеры —
белы і чорны.

Аднак у фільме «Пасяля Перамогі» не было нічога такога, пра што нікім і ніколі да мяне не было сказана. Таму мяне здзівіла рэзка адмоўная, ды што там — проста разыюшаная рэакцыя на фільм з боку ветэранаў вайны. Усё яшчэ ня верылася, што ў ветэранаў стэрэатыпы савецкага мысьленьня, клішэ савецкай гістарыяграфіі настолькі трывалыя, што іх немагчыма выбіць з мазгоў ніякімі фактамі, нават самымі неабвержымі, — любое слова, якое супярэчыць савецкай догме, прымаецца ў штыкі. А таго, хто такое слова скажа, адразу падымаюць на штыкі!..

Пасяля паказу фільму ветэранская арганізацыя Заводскага раёну Менску зьвярнула да генеральнага пракурора Беларусі з патрабаваньнем узбудзіць крымінальную справу «За паклёп на Вялікую Айчынную вайну, на ветэранаў», аўтар быў названы «бэнээфайскім правакатарам», «зраднікам», «двурушнікам», «ідэалагічным дыверсантам» — увесь набор тэрміналогіі 37-га году!.. Генеральны пракурор, праўда, сам на зварот ветэранаў не адрэагаваў — іхнюю заяву пракуратура пераслала на студыю «Тэлефільм». «Для азнаямленьня». Ліберальныя яшчэ былі часы!..

Да пары да часу было ціха, тым больш што фільм доўга не паўтаралі. Але ў 1998 годзе зноў былі паказаныя ўсе чатыры серыі, пасяля чаго з адным з ветэранаў, адстаўным генералам, Анатолям Быкавым, здарыўся цяжкі ідэйны прыпадак. У газеце «Славянскі набат» (ніхто ўжо, напэўна, ня памятае, што напрыканцы 90-х гадоў існавала такая газета, орган Камароўскага рынку) генерал выступіў з разгромным артыкулам пра фільм. І на гэты раз я сумеўся. Таму што бравы генерал знайшоў крамолу нават у маім распавядзе пра Карлушу Юдзіна, пра тое, як яго не пусьціла ў партызаны мама, — у другой серыі фільму я распавядаў пра гэта. І сказаў: «Правільна зрабіла мама, што не пусьціла Карлушу ў лес, шчасьце, што ён пашкадаваў яе і не пайшоў. Калі б у мяне была мама, калі б яна была жывая, яна, упэўнены, не пусьціла б мяне таксама...» На падставе гэтых маіх выказваньняў

генерал абвінаваціў мяне ў антыпатрыятызме, у прапаведзі «непротівлення злу насиліем», у тым, што я шкадую, раскайваюся, што пайшоў у партызаны! Як не сумеца, прачытаўшы такое? Як можна не зважаць на тое, што размова ідзе аб дзецях, дванаццацігадовых хлопчыках! Як чалавек не разумее, што гэта зьверства, а не патрыятызм, калі маці адмаўляюць у праве не пусьціць на сьмерць сваё дзіця, бо хіба не дзіця дванаццацігадовы сыночак? Міжволі думаеш, што, відаць, бравы генерал ніколі ня быў хлопчыкам, якому шкада сваю маму, калі яна плача і пакутуе за яго, баіцца за яго, а такім і нарадзіўся на сьвет — у генеральскіх пагонах, з ордэнамі на грудзях і «Кароткім курсам гісторыі КПСС» у мазгах! Ці ня гэткаія цьвёрдакаменныя артадоксы, сапраўдныя бальшавікі, унеслі ў сярэдзіне 30-х гадоў мінулага стагодзьдзя папраўку ў Крымінальны кодэкс, якая дазваляла прымяняць вышэйшую меру пакараньня — расстрэл — у дачыненні да грамадзянаў СССР, якія дасягнулі дванаццацігадовага ўзросту!..

Не адно за крымінальныя злачынствы, але і — перадусім! — за палітычныя!

Граміў мяне генерал і за маё спачуваньне жанчынам, старым бабулям, усім тым людзям, якія былі пад акупацыяй. Пісаў з абурэньнем: «Валянцін Тарас са спачуваньнем прыводзіць прыклады халуйскага падпарадкаваньня акупантам, прыслужваньня гітлераўцам. Пралі бялізну нямецкім афіцэрам, даглядалі ў якасьці санітарак параненых нямецкіх салдатаў, выконвалі любую брудную работу толькі дзеля таго, каб выжыць! Са спачуваньнем распавядае Валянцін Тарас пра мастака Гусева, які за пайку хлеба маляваў партрэты акупантаў, і абураецца, што савецкая ўлада потым пакарала яго за гэта. «Нікога не забіў, нікому не зрабіў нічога кепскага, а чатыры гады адседзеў у турме!» — так з цяжкім уздыхам заканчвае свой расповяд пра мастака-зрадніка наш чуйлівы непраціўленец злу гвалтам!..»

Дарэмна пытацца ў чалавека з такім мысьленьнем, у чым віна мільёнаў жанчын з малымі дзецьмі на руках, усіх тых, хто раптам апынуўся на тэрыторыі, якую мудрае кіраўніцтва Савецкага Саюзу бяздарна здало захопнікам. Што павінны былі рабіць усе гэтыя жанчыны, старыя, падлеткі? Пагалоўна скончыць жыцьцё самагубствам, каб ня праць бялізну нямецкім жаўнерам, не ісьці на працу ў нямецкія сталюўкі дзеля магчымасьці прыносіць дзецям недаедкі? Не йсьці ў санітаркі нямецкіх шпіталаў дзеля таго ж кавалку хлеба для галодных дзетак? І мастак Мікалай Іванавіч Гусеў, на руках у якога былі дзьве малалетнія дачкі і хворая, прыкаваная да ложка жонка, таксама павінен быў скончыць жыцьцё самагубствам, каб не пісаць партрэты немцаў для ўратаваньня сям'і ад голаду?

Калі патрабуюць такога патрыятызму, то я — антыпатрыёт. Таму што — не людзэра!

ГУМАНІСТ

Каля вёскі Нелюбы, што недзе ў Валожынскім раёне (калі я не памыляюся праз столькі гадоў), у сакавіку 1944 году загінулі двое партызанаў з нашага атраду. Нарваліся на паліцэйскую засаду, калі ішлі ў вёску да аднаго дзядзькі, у якога пакінулі сваіх коней. Нехта падказаў паліцаям, што партызаны абавязкова прыйдуць за коньмі. І паколькі той дзядзька лічыўся абсалютна сваім чалавекам, то наш начальнік штабу атраду, П. Б-каў (прозьвішча не называю, бо ў яго засталіся дзеці і ўнукі, іх і шкадую — не яго) вырашыў, кіруючыся класавай сьвядомасьцю, што паліцаяў навёў стараста.

Памятаю, што прозьвішча старасты было Нелюб, як і ў многіх у той вёсцы. Начальнік штабу правёў допыт гэтага чалавека ў ягонай жа хаце, у прысутнасьці жонкі і дзяцей. Стараста рашуча адмаўляў сваю віну, бажыўся, кляўся, што ніякіх паліцаяў ён не наводзіў. А Б-каў толькі наліваўся крывёю ад злосьці, ад таго, што

такім упартым аказаўся гэты класавы вораг. Памятаю, як адна з дачок Нелюба, відаць, старэйшая, прашаптала матцы: «Застрэліць тату гэты гарбаносы...» (Я, хлапчанё-партызан, быў побач, усё чуў.)

Начальнік штабу загадаў Нелюбу выйсьці на ганак і там, на ганку, застрэліў яго трыма стрэламі з нагану. У патыліцу. Чалавек паваліўся, нават не войкнуўшы. І ніхто ня войкнуў, не закрычаў — ні хто-небудзь з радні, ні аднавяскоўцы, якія невялічкім натоўпам стаялі непадалёк ад ганку. А начальнік штабу загадаў ардынарцу падвесці яму каня, ускочыў у сядло, паправіў кабур нагану, шапку і, прыўзняўшыся на страмёнах, крыкнуў людзям: «Жители, закопать! И позаботьтесь о детях. Дети не виноваты!»

І паскакаў па вясковай вуліцы галопам.

КРОПКА НАД «І»

Ніяк не магу паставіць кропку ў сваіх расповядах пра вайну. Што зробіш, не даюць!

Перачытваю запіс у дзёньніку, зроблены 22 чэрвеня 2000 году на лецішчы: «Раніца сёньня пагодная, прыгожая, на небе ні хмурынкi, павявае цёплы лагодны ветрык. Лістота на яблынях, вішнях і сьлівах яшчэ зусім маладая, пругкая, бліскучая. Сяджу пад бярэзінай, якая за апошнія 15 гадоў вымахала ў вялізнае дрэва, і слухаю па транзістары дзяржаўнае Беларускае радыё. Ідзе перадача «Разговор по существу», вядзе перадачу журналістка Ніна Чайка. Ейная суразмоўніца — Марыя Осіпава, тая самая вядомая падпольшчыца, якая мела дачыненне да замаху на гітлераўскага гаўляйтара Беларусі Вільгельма Кубэ, — гэта Осіпава перадала магнітную міну Алене Мазанік, непасрэднай выканаўцы замаху. «Разговор по существу», паколькі сёньня 22 чэрвеня, прысьвечаны подзьвігу беларускіх партызанаў і падпольшчыкаў. А потым размова пераходзіць на «дегероизаторов» «священной войны», на «клеветников», якія бэсьцяць народны подзьвіг, корпаюцца ў брудзе вайны, падмяняюць «акопной правдой» вялікую праўду стратэгіі Перамогі. «Ці не здаецца вам, — пытаецца Чайка ў сваёй суразмоўніцы, — што трэба ставіць пытаньне аб прыцягненьні паклёпнікаў да судовай адказнасьці? У прыватнасьці, ці не надыйшоў час падаць у суд на Радыё «Свабода» і апазіцыйных журналістаў — за падрыў нацыянальнай бясьпекі нашай дзяржавы і замах на псіхічнае здароўе беларускай нацыі?» Беларускай нацыі, а перадача ідзе па-руску! Ніводнага беларускага слова! (Адразу згадалася мая размова з Алесем Савіцкім, тут жа, на лецішчы, акурат пазаўчора. Закранулі міжнародныя падзеі, і Савіцкі абрынуўся на дзяржаўнага сакратара Злучаных Штатаў Мадлен Олбрайт: «О-о-о, якая злавесная цётка! Я на яе паглядзеў днямі па тэлевізары і падумаў: дапаможа яна нам з дэмакратыяй, а як жа! Па-ангельску ўсе будзем размаўляць у амерыканскім пратэктарце Беларашэн!» Я засьмяяўся: «Перахрысьціся, Алесь! Пакуль там заговорым па-ангельску, дык па-руску ўжо амаль усе размаўляюць. Можа, не Олбрайт трэба баяцца, а матухны-Расей?» І ён, можа, упершыню, сумеўся, не знайшоў, што адказаць. А такі красамоўны абаронца «інтэграцыі»! Праз які месяц тая ж Чайка ў чарговым «Разговоре по существу» драпежна накінула на мяне асабіста — «за здраду ідэалам, за якія падлеткам змагаўся ў партызанах». Бэсьціла мяне тымі ж словамі, якімі «чэсныя» тэле- і радыёкаментатары бэсьцілі на працягу ўсіх апошніх гадоў Васіля Быкава. Магу ганарыцца — паставіла мяне побач з ім!..

Пра ўсё гэта згадвалася з асаблівай гаркотай, калі перакладаў на рускую мову апошняю кнігу Васіля — «Доўгая дарога дадому». Абавязак зрабіць пераклад усклаў на мяне сам Васіль у сакавіку 2003 году, у Празе, куды я прыехаў напярэдадні хірургічнай апэрацыі, якую меліся зрабіць Васілю ў пражскім шпіталі. Тады толькі-

толькі адгучала на хвалях Радыё «Свабода» аўтарскае чытаньне кнігі, рукапіс яшчэ быў у менскай друкарні. Васіль спытаў, ці слухаў я ягонае чытаньне? «Вядома, слухаў! Як я мог ня слухаць?» Ён усміхнуўся: «А цяпер давядзецца табе яшчэ і прачытаць, і ня толькі прачытаць — перакласьці на рускую мову. Бо сам я доўга яшчэ за стол ня сяду...» Ягоная просьба была вялікім гонарам для мяне — дагадзіць Быкаву перакладчыкам было дужа цяжка, таму амаль усе свае аповесці на рускую мову ён перакладаў сам. А тут выбраў мяне, другі раз за ўвесь час нашага знаёмства — у 90 годзе я пераклаў для часопісу «Новый мир» Васілёву аповесьць «Аблава».

Напрыканцы чэрвеня 2003-га, амаль адразу пасля паховінаў Васіля, я пайшоў ягонаю «Доўгай дарогай» да расейскамоўнага чытача. Тое было горкай працай — з вострым болям страты, з распаччу ў душы. Але было тое і шчымлівым, журботным шчасцем штодзённай на працягу трох месяцаў размовы з Васілём як з жывым... «Доўгая дарога дадому» на шмат якіх старонках вяртала мяне ў вайну, і ўласныя мае думкі пра яе былі перазовам з думкамі Васіля.

Чым яна была для кожнага з нас, для нашай Беларусі, для ўсяго людства? Адказ на гэта пытаньне ўсё яшчэ надзённы, пякучы, асабліва ў нашай краіне, дзе тую вайну па-ранейшаму трактуюць з пазіцыяў казённай савецкай гістарыяграфіі, — дужа яна зручная для нашых цяперашніх уладаў. Можна ўявіць, як «раскруцяць» яны тую вайну на хвалі сьвяткаваньня шасьцідзясяцігоддзя Перамогі! От ужо будуць біць палітрукі ў літаўры параду, эксплуатаваць памяць народу, падмяняць яе афіцыйнай, праверанай, зацьверджанай галоўным палітруком выбарачнай памяцьцю, калі пра вайну згадаецца толькі тое, што выгадна рэжыму і замоўчваецца, адкідваецца нібыта другараднае, нібыта нетыповае — усё тое, што пазначана біркай «дэгероізацыя?»

...Штогод 9 траўня калоны ветэранаў Вялікай Айчыннай вайны, іхнія дзеці і ўнкі прыходзяць на плошчу Перамогі, каб ускласьці вянкi і кветкі да манумента ваюрам і партызанам. І, напэўна, нікому не прыходзіць у галаву, што пад тым манументам ніхто не пахаваны. Ні адна душа! Гэты манумент — чысты сімвал. Вядома, нічога кепскага ў гэтым няма, сімвалічныя помнікі ёсьць ва ўсіх краінах сьвету, і да манументу на менскай плошчы Перамогі не было б аніякіх прэтэнзіяў. Але!

Калі мы з рэжысёрам Валерыем Жыгалкам працавалі над фільмам «Пасля Перамогі», даведаліся, што на заходняй ускраіне гораду, на Чыгуначным завулку, адна тамтэйшая жыхарка знайшла самаробны салдацкі сьмяротны медальён. І я адразу згадаў, што ў час акупацыі ў тым раёне знаходзіўся перасыльны лагер савецкіх ваеннапалонных, праз які прайшлі дзясяткі тысячаў савецкіх жаўнераў, многія тысячы сканалі ў тым лагеры ад холаду, голаду, нечуваных зьдзекаў. Мы ўсёй здымачнай групай паехалі на Чыгуначны, сустрэліся з маладой кабетай, якая знайшла медальён. Яна сказала, што тут, на Чыгуначным, унь на той пустэчы, людзі амаль штодня знаходзяць фрагменты чалавечых чарапоў, косткі, сатлелыя рэшткі абутку і адзення... Мы зьнялі на відэастужку тую пустэчу і там жа адкаркавалі перад відэакамерай знойдзены медальён, зроблены з пустой вінтавачнай гільзы. У медальёне быў лісточак пажоўклай паперы, на якім можна было прачытаць прозьвішча і частку адрасу: чырвонаармеец Зуеў, Смаленская вобласць, Пачынкаўскі сельсавет... Назва вёскі не прачыталася... Я тады сказаў у закадравым тэксце: «Чаму тут, на гэтым месцы, над гэтай агромністай братняй магілай няма ня тое што манументу, а хоць бы сыціплай стэлы ці памятнага знаку? Ці не таму, што тут ляжаць ваеннапалонныя? А яны — дэгераізуюць вайну. Лёс ваеннапалонных — ня прыклад для патрыятычнага выхаваньня моладзі!.. Ва ўсякім разе такі напрошваецца вывад!..»

Наколькі я ведаю, ні стэлы, ні памятнага знаку на тым месцы няма дагэтуль. Затое на абнаўленьне пампзнага манументу на плошчы Перамогі патрацілі сотні мільёнаў рублёў. Як тут паставіш кропку!.. Хіба што кропку над «і»...

АПОШНІ ДАЗОР

Пачатак ліпеня 1944 году. 3-га савецкія войскі вызвалілі Менск, 4-га ці 5-га, дакладна ня памятаю, з імі сустрэліся партызаны Налібоцкай пушчы. Фронт пакаціўся далей на захад, але партызанскія атрады яшчэ амаль тыдзень заставаліся ў пушчы на сваіх базах, вялі баявыя дзеянні па ліквідацыі альбо захопу ў палон нямецкіх жаўнераў, якія невялічкімі групкамі прасочваліся ў пушчу, каб, хаваючыся ў ёй, глухімі ляснымі сьцежкамі прабірацца да лініі фронту, да сваіх. Цяпер пушча выручала іх, як тры гады выручала партызанаў.

Па-ранейшаму несці службу і партызанскія дазоры.

Адзін з дазораў атраду «За Савецкую Радзіму» брыгады імя Чкалава стаяў на беразе Іслачы, на ўзгорку, на якім некалі быў хутар, спалены нямецкімі карнікамі ў блакаду 1943-га году. Ад хутара засталася печ з напалову разбуранымі комінам і камяні падмурку. Глыбокай восенню і зімой дазорныя сушылі на печы анучы і боты, гатавалі ў ёй гарбату — голы кіпень, пяклі бульбу, — узімку печ была больш зручнай, чым вогнішча. Ды й летам таксама: ня трэба замаскіроўваць агонь, хаваць касцёрчык у глыбокай яміне. А каб і дыму з коміну было не відаць, зрабілі з абгарэлай бляхі дымаадвод, гэткую ж, што вадасьцёк, трубу, прымацавалі яе да коміну, і дым слаўся па зямлі, як туман. Туман жа каля рэчкі — зьява звычайная.

З узгорку ўсё зарэчнае наваколле было як на далоні: зарослае травой, заняд-банае, даўным-даўно не аранае поле, папялішчы трох спаленых у тую ж блакаду 43-га вёсчак — Яцкава, Пяскі і Баркі, прасёлкавыя дарогі, што вялі ў вялікую вёску Першаі, дзе яшчэ некалькі дзён назад стаяў гарнізон паліцаў. Да Першаёў было кіламетры чатыры, простым вокам, без бінокля, быў відзён чырвоны шпіль пярайскага касцёлу, ваколіца вёскі. Але тады, у тыя першыя дні ліпеня 44-га году, дазорныя павінны былі назіраць не за полем, не за дарогамі, з боку Першаёў нічога больш не пагражала, а назіраць трэба было за берагамі Іслачы, — там, у спляценыні вербалозаў, у густым кустоўі, зручна было хавацца нямецкім акружэнцам, якіх прынаджвала, здавалася паратункам, пушча. Да яе ад рэчкі было метраў трыста.

У той апошні дазор на Іслачы патрапіў і я.

Нас было пяцёра, а немцаў чалавек дванаццаць. Я ня бачыў, як яны паявіліся, — спаў, адстаяўшы свае дзве гадзіны стражы. (Ноччу мы спалі па чарзе — двое сьпяць, двое на варце. Пяты, камандзір дазору, спаць ня клаўся, адсыпаўся ўдзень.) Прачнуўся я ад жаху, ад таго, што мяне душаць, чыясьці далонь заціскала мне рот, і я замычэў, рвануўся, але тут мне нехта сказаў шэптам у самае вуха: «Не крычы!.. Немцы!..» І прыняў далонь. Я перавярнуўся са сьпіны на жывот, прыўзняў галаву і ўбачыў немцаў. Быў досьвітак, нерухомы белы туман вісеў над рэчкай, над самай вадой, над берагамі, над усім наваколле, а праз рэчку гуськом пераходзілі цёмныя прывіды ў касках, з ранцамі за плячыма. Пераходзілі павольна, асьцярожна, абаруч трымаючы над галавою вінтоўкі і аўтаматы: ня ведалі, што Іслач тут зусім плыткая і можна не баяцца, што зброю накрые вада. Адзін за другім яны выходзілі на бераг, і калі выйшлі ўсе і збіліся ў гурт, нешта, відаць, абмяркоўваючы, камандзір дазору Мікола Аксючыц, які ляжаў побач са мною (гэта ён некалькі хвілінаў назад заціскаў мне рот, каб я ня ўзняў спрасоньня лямант) раптам ускочыў, клацнуў затворам вінтоўкі і гаркнуў: «Ахтунг! Найн шыссэн! Хэндэ хох!» («Увага! Не страляць! Рукі ўгору!») Немцы нейкі момант стаялі нерухома, глядзелі ў бок нашага ўзгорку, да іх ад нас было якіх-небудзь паўсотні метраў, — даўно я ня бачыў немцаў так блізка!.. І калацілася сэрца, у роце перасохла. Аксючыц зноў гаркнуў ва ўсё горла: «Хэндэ хох, заразы!», і тут немцы апамяталіся і кінуліся бегчы, урасьспную, але не да рэчкі, дзе маглі амаль адразу зьнікнуць у кустоўі, а ў бок лесу. Аксючыц стрэліў па ўцекачах, гыркнуў на нас: «Што глядзіце?! Агонь!» І мы ўсё пачалі страляць, хто лежучы, хто стоячы, хто з калена, а немцы пятлялі, як зайцы,

кідаліся з боку ў бок, усё бліжэй падб'ягалі да ўскраю лесу. І раптам адзін з іх спатыкнуўся і ўпаў плазам. «Ёсьць, сука!» — крыкнуў Аксючыц, але немец тут жа падняўся, цяжка, павольна, хістаючыся, зрабіў некалькі крокаў і апусціўся на калені, стаў абедзьвюма рукамі мацаць вакол сябе траву, бы шукаў нешта. Адкінуўся і паваліўся на сьпіну. Астатнія немцы зьніклі ў лесе...

Мы ўсе падышлі да цела, і тут у некага пад нагамі хруснула шкло, нехта з нас наступіў на акуллары з залатымі дужкамі, без аправы. Пенснэ... Вось чаму немец у перадсьмяротную хвіліну мацаў вакол сябе траву — акуллары шукаў. Яны, відаць, зваліліся ў той момант, калі ён спатыкнуўся, калі мы — нехта з нас — у яго папалі...

Ён быў пажылы, ці паказаўся мне, чатырнаццацігадоваму падлетку, пажылым, нават старым. Сівыя скроні, сівое шчаціньне на твары. Шырока расплюшчаныя блакітныя вочы былі як шклянныя...

«Афіцэр, — сказаў Аксючыц і кончыкам боту дакрануўся да срэбранага пагону на кіцелі забітага, — нейкая адміністрацыйная служба. Можа, які фінансіст. Ці доктар». Ён нахіліўся над целам, расшпіліў нагрудную кішэню на кіцелі і дастаў дакументы, карычневую скураную кніжыцу, сунуў у кішэню сваіх штаноў: «Потым зірнём, што за ён». І загадаў аднаму з дазорных: «Зьбегай на ўзгорак, прынясі рыдлёўку. Яго закапаць трэба, бо ўдзень як прыпячэ, адразу засьмярдзіць». Неўзабаве хлопец прыбег з рыдлёўкай. І мы па чарзе сталі капаць для немца магілу. Яма атрымалася неглыбокая, на якіх паўметра, і кароткая. Калі ў яе паклалі цела, ногі не ўмясьціліся, і Аксючыц сам сыясаў рыдлёўкай край, падоўжыў яму. (Перад гэтым была спрэчка, здымаць з забітага боты ці не? Боты спраўныя, хромавыя, амаль новыя!.. Але Аксючыц сказаў, што ня трэба здымаць, хай тупае ў пекла ў ботах. Аднак адзін трафей Аксючыц узяў: пісталет «вальтэр» у чорнай кабуры. Ніякай іншай зброі ў немца не было, мы не знайшлі побач з целам вінтоўкі ці аўтамата.) Калі пачалі закідаць цела жвірам, Аксючыц спахапіўся: «Пачакайце! Дзе ягоныя акуллары?» Нехта падабраў растаптаныя акуллары, падаў Аксючыцу, той нахіліўся над забітым, пачапіў іх яму на пераносьсе. Дагэтуль не разумею, навошта Аксючыц гэта зрабіў, можа, з нейкай павагі да таго немца, вась жа і боты не дазволіў з яго зняць... Але ў той жа час магілу загадаў зраўняць з зямлёю, яшчэ і пахадзіў па ёй, утоптваючы. Засталася толькі чорна-жоўтая пляма жвіру, кавалкі дзёрну, і ня скажаш, што тут нехта пахаваны...

Вярнуліся на свой узгорак. Ужо ўзыходзіла сонца, грэбень лесу ўспыхнуў, зазіхацела бронза самых высокіх соснаў, снапы промяў леглі на паляну паміж лесам і ўзгоркам, адразу павеяла гарачынёй — дзень займаўся сьпякотны. Але каля рэчкі яшчэ было золка, аж рукі мерзлы, і Аксючыц загадаў разьвесці агонь у печы, зварыць чыгунок бульбы — не хацеў печанай, хацеў варанай. Сеў каля печы на даўгую бярозавую калоду, якая служыла нам лавай, дастаў з кішэні дакументы таго немца, тую скураную кніжыцу, раскрыў. У яе былі ўкладзены нейкія фоткі. Аксючыц разгледзеў іх, перабіраючы ў пальцах, хмыкнуў і даў мне (я сядзеў побач) «Бач, якія фашысьцяты! Відаць, ягоныя дзеці». А я аслупянеў: з першай фоткі на мяне глядзела мая сястрычка Таіса! На той фотцы яна была ў зімовым паліцэчку і ў круглай вязанай шапачцы з пампонам, а на другой — у белае сукеначцы, з бантам у валасах — стаяла побач з хлопчыкам гадоў дванаццаці. Ён быў у пінжачку і пры гальштуку, як дарослы. На твары ў яго была ўсьмешка, а ў «Таісы» тварык быў сумны. Я з нейкім жахам разглядаў фоткі, глянцавітыя, з дробнымі зубчыкамі па краях, і маўчаў. Здраньцьвеў. Адкуль у гэтага немца фотка маёй сястрычкі? Яна ж у Менску, з бабуляй Гэляй і цёткай Люсяй! І не было ў яе ніколі такога паліцэчка і такой шапкі з пампонам! І ўсё ж — гэта яна! Яна! «Што з табою? — Аксючыц трос мяне за плячо, глядзеў здзіўлена. — Чаго ты спалохаўся, хлопец? Аж зьбялеў!.. Фашысьцяткаў шкада стала, што бацька забіты?» Я нічога ня мог яму сказаць. Як я скажу, што гэтая дзяўчынка на фотках — мая сястра? Чамусьці

тое было для мяне немагчыма!.. «Дай сюды!» — сказаў Аксючыц і ўзяў у мяне з рук фоткі. Падняўся і кінуў іх у печ. Рагатнуў: «Хай даганяюць бацьку!» Думаў, напэўна, што так яно і ёсьць: гэты смаркач Тарасок (у атрадзе маё прозьвішча Тарас хлопцы ператварылі ў імя, з націскам на другім складзе — Тарас, толькі так да мяне і зьвярталіся — Тарас альбо Тарасок) таму не ў сабе, што пашкадаваў фашысьцятаў, убачыўшы іх на фотках, жажнуўся, што, можа, гэта ён забіў іхняга бацьку — стралялі ж усе пяцёра, і невядома было, чыя куля дагнала таго немца... Ды хіба можна шкадаваць нейкіх фашысьцятаў, а тым больш — фашысцкага афіцэра? Але Аксючыц памыляўся. Не шкадаваў я тады гэтага немца. І фоткі дзяцей выклікалі ўва мне адно страх, а ня жаль. Тое, што я ўбачыў на фотках сваю сястру, было невытлумачальна, дзіка, абсурдна. Адсюль і страх, зьбянтэжанасьць, разгубленасьць.

Шмат год гэта заставалася для мяне пакутлівай загадкай.

Калі наш атрад прыбыў у Менск для ўдзелу ў партызанскім парадзе, які быў прызначаны на 16 ліпеня 1944 году, я адразу папрасіў у свайго камандзіра дазволу зьбегаць дахаты, на Пушкінскі пасёлак, адкуль напрыканцы 42-га году цішком, слова нікому не сказаўшы, падаўся ў лес. Але дзьверы мне адчынілі незнаёмыя людзі, — маёй бабулі Гэлі, цёткі Люсі і сястрычкі Таісы прапаў і сьлед. (Апынуліся яны ў Нямецчыне, пасяля ў Польшчы, і сустрэліся мы аж праз шаснаццаць гадоў пасяля вайны, у польскім горадзе Познань, дзе і цяпер жывуць мая сястрычка і цётка Люся.)

У першыя дні знаходжаньня ў Нямецчыне мая сястрычка (тады ёй было дзесьць гадоў) захварэла на дыфтэрыт, хварэла вельмі цяжка, канала, і ўратаваў яе нямецкі ваенны доктар перасельнага лагэру, у якім знаходзіліся ўцекачы з Беларусі. Ён уладкаваў Таісу ў дзіцячы шпіталь і сам лячыў яе, выходжаў, як родную дачку. Калі сястра распавядала мне пра гэта пры першай нашай сустрэчы ў Познані, я адразу згадаў таго немца, якога мы забілі ў дазоры на Іслачы, і жажнуўся: вось чаму ў таго немца была фотка Таісы! Той доктар, які ратаваў яе ад сьмерці, і той немец — адзін і той жа чалавек! Мне не прыйшло ў галаву, што гэтага не магло быць, што доктар, які лячыў Таісу, ніяк ня мог аказацца ў першыя дні ліпеня 1944 году каля Налібоцкай пушчы, бо якраз у тыя дні мая сястрычка ляжала ў нямецкім шпіталі пад наглядам гэтага доктара!

Сястра здзівілася, чаго я так разнерваваўся, слухаючы ейны расповяд пра тое, як яна хварэла, як яе ратаваў нямецкі доктар. Калі тое было! І здзівілася яшчэ больш, калі я са страхам спытаў, ці не фатаграфавалі яе на памяць той доктар, ці не было ў яго ейнай фоткі? Яна сказала, што не, не фатаграфавалі, а ці давалі яму ейную фотку, яна ня памятае. А вось у яе ёсьць фотка доктара. Яна прынесла сямейны фотаальбом і паказала мне тую фотку: сярэдняга ўзросту чалавек у мундзіры вермахту з вузкімі срэбнымі пагонамі. Спакойны твар, уважлівыя вочы, сівыя скроні. І ў таго немца былі сівыя скроні! Той ці ня той? І тут я згадаў, што ў таго немца былі акуляры, згадаў, як Аксючыц надзеў іх яму, мёртваму, на пераносьсе... «Ці не насіў твой доктар акуляры, — усё яшчэ са страхам спытаў я ў сястры. — Пенснэ?» Яна адмоўна паківала галавою: «Не, добже паментам, же не!.. Для чэго пыташ? О чым ходзі?» («Не, добра памятаю, што не! А чаму ты пра гэта пытаешся? У чым справа?») А я ўздыхнуў з палёгкай: не насіў доктар акуляры! Значыць, той немец — ня доктар! І стаў тлумачыць, чаму я так спачатку разнерваваўся, распавёў пра таго забітага ў дазоры на Іслачы немца: «Разумееш, у яго ў дакументах была фотка дзяўчынкі, вельмі падобнай на цябе. Я тады быў упэўнены, што гэта ты! А цяпер гэты доктар... Мне стала дужа нядобра на душы...» Сястра зноў здзівілася і сказала тое, што ніяк не прыходзіла мне ў галаву: што доктар ня мог у ліпені 44-га апынуцца на нейкай Іслачы, таму што быў у той самы час у Нямецчыне, у тым гарадку, дзе яна ляжала ў шпіталі. Спытала з недаверам: «Тэго немца ты застшэліл?» Я сказаў, што ня ведаю:

усе стралялі, і я страляў. Яна засьмяялася: «Таке дзецко — чгэрнасьце лят! — і то стшэлял! Езус сьвенты!..»

У 1972 годзе я напісаў апавяданьне «Пасьля доўгай разлукі», сюжэтам для якога паслужыла гісторыя з тым забітым на Іслачы немцам і з тымі фоткамі. І хоць вельмі многае ў тым апавяданьні падаецца ня так, як было ў жыцьці, падпарадкоўваецца мастацкай задуме, нічога неверагоднага ў ім няма — так магло быць. Той немец мог аказацца доктарам, які ўратаваў сястрычку героя апавяданьня. Аповяданьне меўся надрукаваць маскоўскі часопіс «Юность», яно ўжо было набрана, мне прыслалі на вычытку гранкі. Аднак Галоўліт апавяданьне зьняў. Як я пазней даведаўся ў рэдакцыі «Юности», «за абстрактны гуманізм і дух пацыфізму, за спачуваньне ворагу», — герой апавяданьня, былы юны партызан, маральна пакутвае з тае прычыны, што некалі забіў гітлераўскага афіцэра, шкадуе яго. А гэта супярэчыць прынцыпам патрыятычнага выхаваньня савецкай моладзі!..

Ды я ўсё ж надрукаваў тады тое апавяданьне ў іншым маскоўскім часопісе — «Вокруг света». Відаць, яго візіраваў галоўлітчык з нармальнымі мазгамі, не такі ідэйна-прыпадачны, як цэнзар «Юности».

Вяртаюся ў той апошні дазор на Іслачы.

Недзе праз гадзіну пасля таго, як мы закапалі цэла забітага немца, убачылі, што з боку Першаёў рухаецца па прасёлкавай дарозе натоўп людзей. У нашым накірунку. Спачатку — за чатыры кіламетры — было не відаць, што за людзі, але праз якіх паўгадзіны мы разгледзелі, што ў натоўпе адны кабеты. І старыя, і маладыя, многія з дзецьмі, якіх вялі за руку. Мы маглі толькі гадаць, чаго яны сюды ідуць, тыя кабеты? Бывала, і раней на папалішчы спаленых прыпушчанскіх вёсчак час ад часу прыходзілі тутэйшыя цёткі, па адной ці ўдвух-утрох корпаліся ў попеле сваіх былых сядзібаў, нешта шукалі. А можа, проста пагараваць прыходзілі, як прыходзяць на могілкі... Мы іх не затрымлівалі, хоць абавязаны былі затрымліваць кожнага, хто паявіцца ў зоне дазору, але ж амаль усіх тутэйшых цётчак мы ведалі ў твар яшчэ з даблакадных часоў: калі вёсчакі былі жывыя, партызаны нашага атраду ў тых вёсчакх днявалі і начавалі, карміліся. Таму калі паяўляліся тут мясцовыя кабеты, мы назіралі за імі цішком, адно ўглядаліся, ці не паявілася незнаёмая нам кабета. Незнаёмую затрымлівалі: «Хто такая? Адкуль?» І вось прэцца сюды цэлы натоўп цётка! Неўзабаве натоўп перайшоў рэчку, і кабеты акружылі дазорных. Аказалася, што цёткі прыйшлі па свае каровы, якіх некалі рэквізавалі ў іх партызаны! Забіраючы, выдавалі расьпіску, што як толькі прагоняць немцаў і вернецца савецкая ўлада, карову аддадуць. Кабеты размахвалі расьпіскамі, тыцкалі іх нам пад нос і патрабавалі, каб мы выклікалі свайго галоўнага начальніка: хай аддае каровы! Бедныя кабеткі, яны думалі, што іхнія буронкі пасьвяцца недзе на палянах у пушчы, даюць партызанам малачко!

Аксючыц, уцяміўшы, у чым справа, зарагатаў: «Зьелі вашых кароў даўным-даўно, мае вы цётчкі! Адны рогі засталіся! Але расьпісачкі не выкідвайце, спатрэбяцца!»

Кабеткі на момант заціхлі, але тут жа накінуліся на Аксючыца з кулакамі, сталі таўчы яго ў грудзі, у каршэнь, у сьпіну: «Як гэта зьелі?! Каб цябе самога шалёны сабака зьеў і костачкі праглынуў! Яшчэ і рагоча, боўдзіла насатае! Навошта ж нам давалі гэтыя паперкі? Сраку падціраць?!» Аксючыц не супраціўляўся, стаяў што дуб — сапраўды боўдзіла з вялізным носам, ён сам называў сваю насіну глогай, — і толькі галаву высока задраў, каб па твары не дасталася. А ў грудзі і ў сьпіну таўчы яго колькі хочаш — што яму жаночыя кулачкі!

Доўга яшчэ стаяў лямант, праклёны, пачалі плакаць маленькія дзеці, а потым кабеты і самі пачалі сьмяяцца з саміх сябе: гэта ж трэба быць такімі дурніцамі, каб думаць, што кароўкі цэлымі засталіся!.. Але тут пасур'эзьнеў Аксючыц, правёў з

кабетами палітінфармацыю, сказаў, каб расьпіскі не выкідвалі: трэба спадзявацца, што дзяржава аплоціць гэтыя расьпіскі грашыма, за якія можна будзе купіць карову. Што ж, абяцанка — цацанка, а дурню радасьць, гэта, на жаль, вечная ісьціна. Кабеты супакоіліся, пабрылі ў Першаі (людзі са спаленых прыпушчанскіх вёсчак амаль усе там туліліся пасья блакады 43-га году). Аднак ніхто ніколі не аплаціў ім тыя партызанскія расьпіскі на рэквізаваных кароў...

Як партызаны забралі каровы — гэта засталася ў маёй памяці адным з самых цяжкіх успамінаў, у нечым нават больш цяжкім, чым успамін пра таго забітага немца. Калі пачаў пісаць ваенную прозу, першым было апавяданьне «Апошняя карова», у якім амаль няма мастацкага вымыслу, акрамя некаторых дэталей і сюжэтнай пабудовы: некалькі эпизодаў, што адбыліся ў розных месцах і ў розны час, зьведзеныя ў адзін. Гэта расповяд пра тое, як партызаны забіраюць апошнюю на ўсю вёску карову. У іх няма іншага выйсся — у атрадзе пачынаецца голад... І вось забралі буронку ў цёткі Вінцэсіхі, і яна басанож, у адной сукенцы, ідзе па лютаўскім сьнезе за санкамі, да якіх прывязалі ейную карміліцу. Ня просіць, не галосіць, проста йдзе за санкамі, як прывід у белай імгле завірухі. Бачу гэта, нібы ўсё было ўчора, сёньня, толькі што!.. Бо сам сядзеў на тых санях...

«Апошняя карова», як пазней апавяданьне «Пасья доўгай разлукі», папала пад галоўлітаўскі нож, яе «зарэзаў» цэнзар часопісу «Нёман», у якім (1966, № 1) яна павінна была ўбачыць сьвет. Часопісу запісалі так званы «вычарк», рэдакцыя зрабілі строгую заўвагу «за спробу працягнуць на старонкі «Неману» паклёпніцкі твор, які паказвае савецкіх партызанаў бандытамі...» Але праз тры гады апавяданьне надрукаваў часопіс «Юносьць» (той самы, з якога ў 1972 годзе выкінуць «Пасья доўгай разлукі»). Дзякуючы велізарнай у той час папулярнасьці «Юносьці», апавяданьне «Апошняя карова» было заўважанае, яго пераклалі на балгарскую, чэшскую, славацкую, польскую, ангельскую, нямецкую і французскую мовы. Не таму, што яно мела нейкія выключныя мастацкія вартасьці (па форме і стылістыцы гэта вельмі просты твор), а таму, што ў ім была рэдкая ў тыя часы праўда, якая паказвала адваротны бок партызанскага жыцьця — не гераічны, а побытавы, штодзённы, так бы мовіць, біялагічны. Надрукаваць апавяданьне дома, у Менску, мне ўдалося толькі ў сярэдзіне 80-х гадоў, а без галоўлітаўскіх вычаркаў — ужо ў новы час, на старонках «Народнай волі».

...3 ліпеня 2000 году паехаў з сябрамі на іхняй машыне ў Налібоцкую пушчу па грыбы. Убачыў на шашы дарожны ўказальнік — Яцкава, 1,5 км. І адразу згадаў той наш апошні дазор каля Яцкава, Пяскоў і Баркоў. Папрасіў, каб заехалі ў тыя вёсчкі. Аказалася — раней пра тое ня ведаў, — што аднавілася, уваскрэсла пасья вайны толькі Яцкава. Пяскі і Баркі зарасьлі лесам... Не засталася і сьледу ад таго ўзгорку, на якім некалі стаяў дазор, — дакладней, узгорак застаўся, але і на ім цяпер шумяць сосны... Перайшоў праз Іслач, паспрабаваў знайсці тое месца, дзе мы закапалі забітага нямецкага афіцэра. Вядома, не знайшоў... Я зманіў бы, калі б сказаў, што дагэтуль пакутую, каюся, што мы — магчыма, я (усе стралялі, і я страляў), забілі таго немца. Вайна ёсьць вайна. Але ёсьць нейкі смутак, нейкі боль, калі думаеш, што, можа, недзе ў Нямецчыне дзеці таго немца ўсё яшчэ спадзяюцца, што ён жывы.